

4. Analiza chronologiczna materiałów ceramicznych

4.1. Dane stratygraficzne

Jak już wspominaliśmy, mamy niewiele przesłanek stratygraficznych pozwalających na ustalenie relacji chronologicznych pomiędzy poszczególnymi typami ceramiki neolitycznej. Obserwacje stratygrafii pionowej na stanowiskach w Shaheinab, Kadero, Shaqadud, Khor Shambat, Sheikh el-Amin czy Hag Jusif pozwalają nam jedynie bardzo generalnie określić tendencje rozwojowe na podstawie frekwencji materiału w różnych warstwach. Wynika to z faktu, że wszystkie stanowiska są w mniejszym lub większym stopniu zerodowane. Niemniej jednak można poczynić szereg istotnych obserwacji (por. Dietrich 2015: 20–23, 28–42).

Pierwszych danych dostarczyło stanowisko w Shaheinab, gdzie groby późneolityczne („protodynastyczne”) przecinają warstwę osadniczą, będącą pozostałością osady wczesneolitycznej. Różnice pomiędzy tymi dwoma zespołami ceramiki są istotne, mimo iż zauważalne jest także podobieństwo pomiędzy nimi. Zasadnicza odmienność przejawia się w następujących faktach: w pochówkach pojawia się ceramika o marszczonych brzuścach, której brak w warstwie osadniczej; pojawiają się w nich nowe formy naczyń, wśród których należy wymienić: naczynia z szyjką, czerpaki oraz miseczki o elipsoidalnym przekroju poziomym. Cechą charakterystyczną ceramiki grobowej są niespotykane w osadzie wymode-

lowane na zewnątrz brzegi (typ C2). Zanika w nich również bogactwo dekoracji wykonanej techniką kołyskową (RS) oraz proste ornamenty ryte (INS2-3), a powszechne stają się jedynie wątki utworzone z grup punktowanych linii wykonane odciśniętym grzebykiem (SIC2A3). Upowszechnia się też zdobienie wylewu zyg-zakiem ciągłej linii (IA; Arkell 1953: 82-89).

Osada i cmentarzysko w Shaheinab niewątpliwie reprezentują dwa wyraźnie różne etapy rozwoju ceramiki neolitycznej w środkowym Sudanie. Nie dostarczają one jednak pełnego obrazu jej zróżnicowania ani możliwości prześledzenia samego procesu stopniowo zachodzących zmian.

Mimo że dla osady w Shaheinab i zbliżonej chronologicznie osady w Kadero możemy poczynić pewne obserwacje dotyczące udziału poszczególnych rodzajów ceramiki w kolejnych wyróżnionych tam warstwach mechanicznych (Arkell 1953: 78; Chłodnicki 2011: 246), to ich wyniki nie są zbyt zadowalające. Przy analizie, gdy materiał podzieli się na cztery warstwy stratygraficzne, stwierdzić możemy, że jedynie w wyjątkowych wypadkach dają się zauważyć niezakłócone tendencje do wzrostu lub spadku frekwencji danego rodzaju ceramiki. Świadczyć to może o silnym zaburzeniu poszczególnych warstw mechanicznych bądź też o braku wyraźnych, kierunkowych zmian udziału różnych typów ceramicznych w okresie funkcjonowania tych osad (Arkell 1953: 78; Chłodnicki 2012: 246).

Wydaje się, że na obserwowaną sytuację wpływ miały oba te czynniki. Zapewne proces zmian był bardzo powolny i nawet niewielkie zaburzenia warstw spowodowane silną erozją gleby oraz aktywnością zwierząt mogły spowodować ich zatarcie. Jednocześnie, co należy podkreślić, miąższość tych warstw na obu stanowiskach jest niewielka, a większość pozyskanego materiału pochodzi z górnych poziomów.

Jedyną stałą tendencją rozwojową, którą da się zaobserwować na obu stanowiskach, jest minimalny spadek udziału ceramiki o nieornamentowanych, brązowych brzuścach. Ponadto, warto zwrócić uwagę na fakt, że w toku rozwoju osadnictwa na obu stanowiskach zauważalny jest duży wzrost udziału ceramiki zdobionej narzędziem o nierównomiernie ząbkowanej krawędzi dającej efekt linii trójkątów i punktów pomiędzy nimi (RSI) oraz brak w najniższych warstwach ceramiki czarnokrawędziowej (BT).

Najbardziej uwarstwione stratygraficznie jest stanowisko w Shaqadud. Mimo że materiał jest tutaj również przemieszany, to duża miąższość warstwy kulturowej (1,8 m) pozwala na prześledzenie tendencji rozwojowych i wydzielenie dwóch wyraźnych faz chronologicznych. Wczesna faza wykazuje silne związki z ceramiką typu Shaheinab z doliny Nilu (Mohammed-Ali 1991), podczas gdy faza późna

charakteryzuje się dużą odrębnością w stosunku do materiałów późnoneolitycznych z doliny Nilu jak Kadada czy Shaheinab (Robertson 1991).

W Sheikh el-Amin, gdzie w obrębie 1,3 m miąższości wydzielono dziewięć warstw stratygraficznych, trudno dopatrzeć się jakichś prawidłowości we frekwencji poszczególnych typów naczyń na różnych poziomach. Frekwencja ta zresztą, podobnie jak w Kadero, w różnych sektorach rozkłada się odmiennie (Fernandez *et al.* 2003b: tab. 12, 13).

Świeżych danych dotyczących stratygrafii dostarcza stanowisko w Khor Shambat. Materiał z tego stanowiska jest jeszcze w opracowaniu, ale już teraz możemy wyciągnąć pewne wnioski. Jak się wydaje, materiał ceramiczny z Khor Shambat reprezentuje wszystkie fazy rozwoju neolitu w środkowym Sudanie. Zaburzona stratygrafia pionowa, podobnie jak i na innych stanowiskach neolitycznych, stanowi znaczne utrudnienie w ściślejszej periodyzacji pozyskanego materiału. Niektóre rodzaje ceramiki możemy spotkać we wszystkich warstwach (np. RSR) inne dopiero w górnych warstwach stanowiska – dekoracja geometryczna, ceramika marszczona. Czasem sugestie formułowane na podstawie materiałów z innych stanowisk wydają się nietrafione w przypadku Khor Shambat. Takim przykładem może być fragment naczynia zdobiony na przemian strefami poziomych linii rytych, linii falistych oraz stref niepokrytych dekoracją (IND2A2). Tego rodzaju ceramika spotykana w Sheikh el-Amin (kategoria *fine incised*) zaliczona została do materiałów późnoneolitycznych, natomiast stratygrafia w Khor Shambat sugeruje raczej wczesnoneolityczną chronologię.

W przypadku ceramiki grobowej – z powodu braku danych z zakresu stratygrafii pionowej – możemy zająć się jedynie kwestią współwystępowania w grobach różnych rodzajów ceramiki. Danych na ten temat dostarczyły cmentarzyska w Kadero, Shaheinab, Kadada, Ghaba i Omdurman Bridge. Biorąc za punkt wyjścia rezultaty analizy stratygraficznej na stanowisku w Shaheinab, możemy stwierdzić, że materiał z cmentarzyska w Kadero nawiązuje do ceramiki z osady w Shaheinab, podczas gdy inwentarz grobów w Kadada i Omdurman Bridge jest bardziej zbliżony do nekropoli w Shaheinab.

Możliwość skorelowania poszczególnych typów ceramiki mieliśmy wyłącznie w stosunku do części materiału. Wynika to z faktu, że część naczyń występuje w grobach jako pojedyncze okazy lub też inwentarz pochówków został opublikowany jedynie wrywkowo. Natomiast znaczna część ceramiki z osad znana jest tylko z warstw o niezbyt czytelnej stratygrafii.

Do niedawna uważano, że na cmentarzyskach wczesnoneolitycznych deponowano wyłącznie naczynia o prostych kształtach. Pojemniki takie jak puchary

kielichowate i cylindryczne – zdaniem badaczy – pojawiły się dopiero w późnym neolicie. Sugestie takie formułowano na podstawie znalezisk z Kadada. Stąd też groby z naczyniami tego rodzaju uznawane były za późnoneolityczne. Na podstawie dat radiowęglowych pochodzących zarówno z Kadero, jak i Ghaba, a także stanowiska R12 w Nubii, trzeba było dokonać rewizji tego poglądu. Omawiana ceramika pojawiła się co najmniej w późniejszej fazie wczesnego neolitu. Niewątpliwie jednak naczynia z wyodrębnioną szyjką są wytworami późnej fazy neolitu. Na tych ostatnich stanowiskach współwystępują pojemniki o wszystkich znanych z neolitu kształtach.

W grobach w Omdurman Bridge, które ze względu na znaczną liczbę naczyń mają dużą wartość dla określenia relacji zachodzących pomiędzy różnymi rodzajami pojemników, stwierdzono współwystępowanie ceramiki o brzuścach marszczonych, czesanych i wygładzanych. Nigdzie, jak dotąd, nie odkryto obok siebie okazów o marszczonych brzuścach oraz czerwonej ceramiki o czernionych wylewach, z rzędem czarnych trójkątów pod krawędzią wylewu.

Mimo tak wielkiej, wyróżnionej przez nas liczby typów dekoracji brzuśca udało nam się stwierdzić współwystępowanie w zespołach grobowych jedynie nielicznych z nich. Wynika to z faktu, że ceramika grobowa zawiera znacznie bardziej ograniczony zasób wzorów, niż to ma miejsce w przypadku materiałów osadowych, a także z praktyki nieumieszczania w poszczególnych grobach naczyń o różnej dekoracji. W Kadero jedynie nieliczne groby zawierały naczynia zdobione w różny sposób (Chłodnicki 2011: tab. 7; Chłodnicki 2018). Również w Ghaba wyłącznie w nielicznych grobach spotkać możemy ceramikę o brzuścach zdobionych na więcej niż jeden sposób. Są to najwyżej trzy różne rodzaje dekoracji (tab. 38). Podobnie wygląda sytuacja w Kadada, ale zdarzają się tu sporadycznie również groby, które zawierają naczynia zdobione na cztery–pięć sposobów (tab. 39). W prawie każdym grobie występuje tu ceramika marszczona (IRI1A), którą możemy skorelować ze wzorami mającymi dużo starszą tradycję. Są to jednak wyłącznie wzory punktowanego zygzaka (RSR) oraz równoległe linie punktów (APS), które współwystępują zarówno z ceramiką o czernionych wylewach (BT), jak i ceramiką marszczoną (RW).

W Omdurman Bridge, w grobie 2 stwierdzono współwystępowanie marszczonych brzuśców (IRI1A) z dekoracją geometryczną (INS6C1, INS6C2; Arkell 1949: 100–106). Jednak dekoracja geometryczna pojawia się już w towarzystwie naczyń zdobionych rzędami trójkątów i punktów (RSI) o czernionych wylewach (BT) czy rytych festonów (INS 3). Potwierdzają to zarówno dane z cmentarzyska w Kadero (Chłodnicki 2018, tab. 3, fig. 5–6), jak i Ghaba (tab. 38).

Znaleziska z cmentarzyska w Shaheinab (grób K59) potwierdzają współwystępowanie dekoracji brzuśca wykonanej odciskami grzebyka (SIC2A2), pokrywającej miseczkę o elipsoidalnym przekroju poziomym oraz fragment czerpaka, z misami o wymalowanym wewnątrz czteroszprychowym kole (COL1A; Arkell 1953: 84–86).

Dane stratygraficzne, którymi obecnie dysponujemy, nie pozwalają nam na dokonanie precyzyjnego podziału chronologicznego ceramiki neolitycznej w środkowym Sudanie, wiele nam jednak mówią o relacjach zachodzących pomiędzy różnymi rodzajami pojemników. Jediną wyraźną cechą wyróżniającą dwie fazy neolitu jest zanik ceramiki o czernionych wylewach i pojawienie się ceramiki marszczonej.

4.2. Datowania radiowęglowe

Datowanie radiowęglowe ma większość stanowisk, z których materiał ceramiczny jest przedmiotem naszych rozważań. Dаты te obejmują okres blisko 3 tysięcy lat rozwoju społeczeństw neolitycznych (tab. 1). Na przestrzeni tak długiego odcinka dziejów musiały zachodzić zmiany w wytwórczości garncarskiej. Postępująca stratyfikacja społeczna musiała się odzwierciedlić w bardziej zróżnicowanych inwentarzach ceramicznych. Wiele dat odnosi się do materiałów z osad, gdzie zaburzona stratygrafia nie pozwala na ich precyzyjne powiązanie z określonymi typami naczyń. Wyjątkiem jest tu Shaqadud, gdzie duża miąższość warstw (również częściowo przemieszanych) oraz znaczne różnice w datowaniu bezwzględny pozwalają na wydzielenie odrębnych horyzontów chronologicznych. Niewątpliwie najbardziej wartościowe są daty pochodzące z zespołów grobowych (Kadero, Ghaba, Kadada), nie są one jednak zbyt liczne i nie pokrywają pełnej sekwencji grobów (Salvatori *et al.* 2016: 49). W Kadero zakres dat pochodzących z osady jest dużo szerszy niż dostarczonych przez groby – początki osady mają starszą chronologię niż cmentarzysko (Chłodnicki, Kabaciński 2015). Jest to wynik niekompletnej sekwencji dat z cmentarzyska. Niestety, często kontekst, z którego zostały pobrane próbki do datowania, jest niezbyt jasny (Dietrich 2015: 26).

W przypadku niektórych dat neolitycznych nie możemy ich powiązać z określonymi typami ceramiki, gdyż ta nie została szczegółowo opublikowana (Jebel Tomat). Niestety, nie są datowane radiowęglowo unikatowe groby z Omdurman Bridge, które ze względu na obecność ceramiki wiązane są z późnym neolitem, a sądząc na podstawie form naczyń, mogą reprezentować nawet jego schyłek.

Najstarsza data neolityczna pochodzi z grobu 233 w Ghaba. Data ta wykonana na fitolitach zasadniczo odbiega od wszystkich pozostałych datowań, ponieważ jest starsza od nich o ok. 500 lat. Grób ten datowany na ok. połowę VI tys. p.n.e.

(Salvatori *et al.* 2016: tab. 4.1) zawierał prostą, niezdobioną misę (Salvatori *et al.* 2016: fig. 11.298a).

Interesujący jest fakt, że już w grobach datowanych na początek V tys. p.n.e. pojawiają się cylindryczne pucharki zdobione dekoracją geometryczną. Są to groby nr 258 i 317 w Ghaba. Występują one w kontekście z naczyniami zdobionymi punktowanym zygzakiem (RSP2B1), festonami punktowanej linii (APS1A3) oraz ceramiki czarnowylewowej (BT), a także niezdobionych szarych i brązowych mis (Salvatori *et al.* 2016, fig. 11.325, 11.412). Bez datowania radiowęglowego jeszcze niedawno naczynia tego typu określilibyśmy jako późnoneolityczne. Jednocześnie w najmłodszym z datowanych pochówków z Ghaba (nr 6), czyli o całe tysiąc lat późniejszym od grobów 258 i 317, włożono naczynie czarnowylewowe (BT). Różni się ono jednak nieco kształtem od najstarszych form (niżej osadzona największa wydętość brzuśca) i lekko zaznacza się marszczenie powierzchni (Salvatori *et al.* 2016: fig. 11.9).

Daty radiowęglowe pozwalają wyznaczyć cezurę chronologiczną w rozwoju ceramiki na ok. 3800 p.n.e. Z tego okresu pochodzą najstarsze daty z Kadada, gdzie powszechna jest ceramika marszczona (RW), a zanika ceramika czarnowylewowa. Jeszcze do niedawna uważano, że w starszej fazie mieliśmy do czynienia jedynie z prostymi formami naczyń (RS i US). Dzięki datowaniom radiowęglowym wiemy, że już w starszej fazie pojawiają się zarówno pucharki cylindryczne, jak i kielichowate. O takiej chronologii tych ostatnich mówią nam daty pochodzące z Kadero (Chłodnicki, Kabaciński 2015: 200–203; Chłodnicki 2018). W fazie tej naczynia były przeważnie wygładzane, czasem czesane lub pozostawione bez specjalnych zabiegów. Miały one zwykle kolor brązowy, ale powszechne było również powlekanie ich na czerwono. Brzegi były proste lub lekko pogrubione do wewnątrz. Brzusiec zwykle dekorowano wzorami odciskanyymi, rzadziej rytymi o wątkach ułożonych koncentrycznie lub w półkoliste festony. Charakterystyczna jest czerwona ceramika zdobiona rzędem czarnych trójkątów tuż pod krawędzią wylewu. Wydaje się, że po ok. 3800 p.n.e. tego rodzaju dekoracja krawędzi naczyń zanika, podobnie jak część wątków odciskanych (RSI) i rytych (INS2A, INS3B1).

W zespołach późniejszych pojawiło się dużo większe zróżnicowanie morfologiczne naczyń, w tym naczynia z wyodrębnionymi szyjkami (RN). Pucharki kielichowate przybierają bardziej wyrafinowane formy (US 1). Powszechne jest marszczenie powierzchni pojemników, pojawiają się brzegi profilowane na zewnątrz (głównie typu C2).

Nieco starsze daty niż Kadada ma cmentarzysko w Es-Sur, ale – jak się wydaje – reprezentuje ono podobny horyzont chronologiczny. Zbliżoną (późnoneoli-

tyczną) chronologię mają zapewne nekropole w Shaheinab i Geili, które nie mają datowania radiowęglowego, oraz prawdopodobnie z groby z Omdurman Bridge. Wydaje się, że ceramika marszczona, charakterystyczna dla materiałów późnoneolitycznych, zanikła przed 3300 p.n.e., gdyż nie zanotowano jej w tak datowanych zespołach w Shaqadud i Jebel Tomat.

Daty ^{14}C pozwalają nam więc wyznaczyć dość wyraźną cezurę rozwojową ceramiki neolitycznej w środkowym Sudanie na 3800 p.n.e. i – bardziej problematyczną – na ok. 3300 p.n.e., a więc w odstępnie ok. 500 lat.

Pewne zmiany w ceramice następowały w obrębie tych faz. Podjęto próby stwierdzenia takiego zróżnicowania we wczesnej fazie dla materiałów pochodzących z osady w Kadero (Chłodnicki 1984). Daty ^{14}C uzyskane z dwóch różnych jej części sugerują istnienie pomiędzy nimi pewnych różnic chronologicznych (Chłodnicki, Kabaciński 2015: fig. 19; tab. 1). Mimo to ceramika w obu częściach osady jest jednak bardzo zbliżona. W młodszej części stanowiska zaobserwować możemy jednakże niewielki wzrost liczbowy pojemników o szarej lub czarnej powierzchni, częściej możemy spotkać naczynia powlekane jedynie na zewnątrz, a mniej jest powlekanych obustronnie. Więcej też jest ceramiki o czernionych wylewach (BT). Tendencje wzrostowe wykazuje ponadto udział naczyń z poziomymi liniami i półkolistymi festonami utworzonymi przez szereg odciętych punktów (APS1A1–2 i APS1A3) oraz zdobionych zygzakiem ciągłej linii (RSP). Duży wzrost liczbowy wykazuje ornament rytym, półkolistych festonów (INS3B1), maleje natomiast liczba ceramiki z poziomymi liniami rytymi (INS2A1), przy ogólnej stabilizacji udziału ornamentów rytym w całości materiału. Zaobserwować można również niewielki wzrost liczbowy pojemników o niezdobionych brzuścach.

Materiały ze stanowisk późnoneolitycznych poza pewnymi wspólnymi cechami (marszczenie, naczynia z szyjką) wykazują dużo większe różnice, niż to ma miejsce w przypadku starszej fazy, co może odzwierciedlać różnice chronologiczne, ale również być efektem dyferencjacji kulturowej. Niestety, nie mamy dat radiowęglowych z tak kluczowych stanowisk, jak cmentarzyska w Shaheinab i Omdurman Bridge.

4.3. Dane typologiczne

Zestawienie zbliżonych do siebie typów oraz ustalenie, na podstawie zaobserwowanych podobieństw i różnic, powiązań genetycznych pomiędzy nimi jest bardzo pomocne przy badaniu rozwoju ceramiki. Aby tego rodzaju analiza była

przeprowadzona prawidłowo, musi być wsparta przynajmniej w dwóch punktach znajomością chronologii bezwzględnej lub względnej.

W przypadku ceramiki sudańskiej do studiów typologiczno–chronologicznych najbardziej nadaje się dekoracja brzuśca, a więc cecha, która w badanym materiale wykazuje największą dynamikę rozwoju. Większość wątków zdobniczych da się powiązać ze sobą w ciągi typologiczne, które możemy interpretować jako ciągi rozwojowe (Chłodnicki 1982: 100).

Aby móc określić kierunki przebiegu tych ciągów, musimy przyjąć pewne założenia wyjściowe. Pierwszym z nich jest stwierdzenie, że genezy ceramiki neolitycznej należy szukać w materiałach kultury wczesnochartumskiej. Za starsze należy więc uznać te wzory, które występowały już w tej kulturze, lub też takie, które dają się bezpośrednio z nich wywieść. Tak więc możemy przyjąć, że ornamenty odciskane techniką kołyskową (RS) i kroczącego narzędzia (APS) są starsze od zdobień rytych. Sporadyczność dekoracji wylewów na ceramice wczesnochartumskiej i obfitość jej w neolicie sugerują, że za starsze należy uznać wątki brzuścowe, którym rzadziej towarzyszy ornamentowany wylew (Arkell 1953: 71). To ostatnie stwierdzenie odnosi się jednakże jedynie do niektórych typów ceramiki zdobionej techniką kołyskową (RS). Należy również założyć, że koncentryczna i niesymetryczna struktura dekoracji są starsze od pozostałych.

Próby ułożenia typów dekoracji brzuśca w ciągi rozwojowe podjęto się w odniesieniu do materiałów z Kadero (Chłodnicki 1982: 101–102). Stwierdzono tu możliwość istnienia kilku linii rozwojowych ceramiki neolitycznej, w zależności od tego, który ornament ceramiki mezolitycznej stanowił punkt wyjścia. Pierwsza linia rozwojowa to ornamenty złożone z linii trójkątów i punktów (RS1) wywodzące się zapewne ze wzoru punktowanej linii falistej, powszechnego w późnym mezolicie. Na podstawie dekorowanych wylewów można by sądzić, że starsze są warianty, gdzie umieszczona jest większa linia punktów pomiędzy trójkątami. Gęsty zygzak punktowanej linii (RSR1A) znany jest w środkowym Sudanie zarówno z materiałów mezolitycznych, jak i neolitycznych. W tych ostatnich pojawiają się jednakże również wzory o szeroko rozstawionych ramionach zygzaka (RSR1B). Jak się wydaje, tendencja do rozrzedzania zygzaka nasila się wraz z upływem czasu. Do niedawna wydawało się, że zygzak ciągłej linii ma młodszą chronologię niż jego punktowana wersja. Odkrycia dokonane w Al–Khiday potwierdzają, że motyw ten znany był już w mezolicie (Dal Sasso *et al.* 2014: fig. 2). Motyw ten występował przez wszystkie fazy neolitu, nigdy jednak nie cieszył się dużą popularnością.

Kolejna linia rozwojowa ma początek w podtypie APS1A1 – równoległych liniach odcisniętych punktów. Wątek ten, sporadycznie spotykany już w mezolicie,

w neolicie przybrał formę bardziej subtelną, a delikatne, zlewające się ze sobą punkty zostały następnie zastąpione przez poziome linie ryte (INS2), które dawały zbliżony efekt przy znacznie mniejszym nakładzie pracy. Oczywiście ornamenty te nie wyparły z użycia wcześniejszych wzorów, lecz były stosowane obok nich. Niektóre wzory, takie jak podtypu APS1, których popularność zmniejszyła się we wczesnym neolicie, ponownie zyskały na znaczeniu u jego schyłku.

Pojawienie się ceramiki z półkolistymi festonami stanowiło przełom w zdobieniu naczyń. Zerwano z koncentryczną strukturą dekoracji, zastępując ją wielostronną, jednakże pozostały te same wątki ornamentacyjne. Na ceramice z cmentarzysk w Kadada, Omdurman Bridge, Geili czy Ghaba widać dalsze komplikowanie układu wątków. Również same wzory uległy zmianie. Są to przeważnie wstęgi lub różnokształtne pola wypełnione różnego rodzaju odciskami, nacięciami czy liniami rytymi. Mimo iż dekoracje te zasadniczo różnią się od tego, z czym mieliśmy do czynienia w starszej fazie, to wydaje się, że tkwią w niej korzeniami. Zapowiedzią wprowadzenia wypełnianych wstęg są pojawiające się niekiedy zakreskowane pasma pomiędzy niektórymi liniami rytymi, tworzącymi półkoliste festony (Arkell 1953: pl. 33.7). Przy powstaniu szeregu typów wątków geometrycznych musimy się jednakże liczyć z wpływem czynników zewnętrznych, czego w zasadzie nie obserwowaliśmy wcześniej.

Przedstawione przez nas ciągi rozwojowe ceramiki neolitycznej nie stanowią oderwanych od siebie całości, a wręcz przeciwnie, częstokroć oddziaływały na siebie i przenikały się nawzajem. Poza wątkami, które możemy włączyć w te ciągi, spotykamy szereg wzorów, które znajdują się poza nimi. Stanowią one znikomy procent materiałów ceramicznych znajdujących na stanowiskach interesującej nas kultury.

4.4. Analiza porównawcza z materiałami kultur ościennych

Analiza porównawcza z materiałami kultur ościennych może pomóc w odpowiedzi na pytanie, skąd do interesującej nas kultury dotarły pewne typy ceramiki obce w tym środowisku, ale być może będzie mogła także pomóc w rozstrzygnięciu szeregu problemów dotyczących rozwoju wytwórczości garncarskiej w neolicie środkowego Sudanu.

Jak już zwróciliśmy uwagę, omawiana kultura należy do rozległego technokompleksu chartumskiego, a jego ceramika stanowi część stylu horyzontu chartumskiego. Należy zatem spodziewać się, że niektóre cechy obserwowane w środkowym Sudanie wystąpiły również w innych kulturach północno-wschodniej

Afryki, a tamtejsze materiały – być może lepiej datowane – pozwolą rozstrzygnąć interesujące nas kwestie chronologiczne. Przydatne mogą okazać się również kontakty środkowego Sudanu z neolitycznymi i predynastycznymi kulturami Egiptu oraz rozwiniętą cywilizacją egipską okresu wczesnodynastycznego i Starego Państwa.

W tym rozdziale nie będziemy zajmowali się wszelkimi podobieństwami między neolitycznymi materiałami ze środkowego Sudanu i kultur ościennych, a jedynie tymi elementami wytwórczości garncarskiej, które będą pomocne w wyjaśnianiu pewnych zjawisk stylistycznych i chronologicznych występujących w środkowym Sudanie i niedających się wytłumaczyć lokalnym rozwojem ceramiki; mogą one pomóc w uściśleniu chronologii niektórych typów naczyń, a także w identyfikacji elementów obcych kulturowo.

Obok charakterystycznych naczyń o domieszce mineralnej sporadycznie możemy spotkać także wyroby o domieszce organicznej. O ile materiał taki występuje bardzo rzadko w środkowym Sudanie, a na terenach Sahary, Nubii czy Egiptu trawa, sieczka i popiół były powszechnie stosowane jako środek schudzający masę ceramiczną, należy przypuszczać, że wspomniana praktyka ma obcą proveniencję.

Wyjątkowo domieszkę organiczną spotkać możemy w środkowym Sudanie już w kulturze wczesnochartumskiej. Zawierające ją wyroby odbiegają na tyle od pozostałego materiału, znanego z Khartoum Hospital, że A.J. Arkell (1949: 88) uważał je za wyprodukowane poza tym stanowiskiem, w większym oddaleniu od Nilu. Podobnie w neolicie domieszkę organiczną stosowano bardzo rzadko, być może niejednokrotnie znalazła się ona tam na skutek przypadku lub jedynie eksperymentu garncarza. Nie widać żadnych relacji z określonym typem ceramiki (patrz rozdział 3.1.5.2.5), dekoracją czy formami naczyń. Niemniej jednak wydaje się, że najwięcej tego typu pojemników wytwarzano dopiero u schyłku neolitu, a idea stosowania domieszki tego typu docierała z północy – z grupy A. Domieszka organiczna jest jedynie charakterystyczna dla schyłkowoneolitycznej grupy Shaheit znanej z Shaqadud (Robertson 1991:148).

Nowością, odróżniającą ceramikę neolityczną ze środkowego Sudanu od starszych materiałów w tym regionie, jest wygładzanie (*burnishing*) powierzchni naczyń. Praktyka ta była już powszechna w uchwytnych przez nas początkach neolitu. Wydaje się, że znajomość tej techniki mogła dotrzeć tu wówczas z Sahary, chociaż już w mezolicie zdarzały się przypadki wygładzania naczyń (Dal Sasso *et al.* 2014). W podobnym okresie upowszechniło się wygładzanie pojemników na Pustyni Zachodniej (*Late Neolithic*), natomiast znacznie starszą ceramikę tego rodzaju znamy z Gilf Kebir (Banks 1984: 159). Niewykluczone jest jednakże,

że proces ten zachodził równolegle w wielu kulturach wschodniej Sahary i doliny Nilu.

Jak sugerowaliśmy już w poprzednich rozdziałach, cezurę chronologiczną rozwoju wytwórczości ceramicznej stanowi pojawienie się powierzchni marszczonych (*rippled ware*). Ceramika ta znana jest również w Egipcie (kultura Badari), północnej Nubii (schyłek kultury abkańskiej i grupa A) oraz w rejonie delty rzeki Gash (technokompleks gashski). Najstarszą z nich chronologię ma kultura badaryjska. Mogłoby z tego wynikać, że tam najwcześniej pojawiła się ceramika marszczona, chociaż daty ^{14}C wskazują, że jest ona charakterystyczna raczej dla schyłkowej fazy tej kultury. Pojawienie się marszczenia powierzchni naczyń w kulturze abkańskiej i grupie A datowane jest podobnie jak w środkowym Sudanie i dlatego trudno wskazać kierunek zapożyczenia. Wobec niejasności datowania tej ceramiki w kulturze badaryjskiej, jak i datowania samej tej kultury, nadal wydaje się aktualna sugestia A.J. Arkella o sudańskiej genezie ceramiki marszczonej. Biorąc pod uwagę dużą zbieżność dat z tych kultur, mielibyśmy do czynienia z dość szybką ekspansją wspomnianej idei na północ.

O ile porównanie czasu pojawienia się ceramiki marszczonej na terenach ościennych nie przyczynia się do uściślenia początków tej ceramiki, o tyle lepsze efekty przynosi próba określenia jej zaniku. Oznaczenia ^{14}C , które datują ceramikę marszczoną w środkowym Sudanie, odnoszą się raczej do początków używania naczyń tego rodzaju, nie mamy natomiast możliwości określenia jej schyłku. W Egipcie omawiany rodzaj ceramiki wyszedł z użycia już w początkach kultury Nagada I, zaś w północnej Nubii dużą popularnością cieszył się w fazie klasycznej grupy A, a uległ zanikowi w jej fazie schyłkowej. Wskazuje to, że pojemniki tego rodzaju miały zastosowanie na tym terenie do ok. 3000 p.n.e. Zbieżności zaobserwowane pomiędzy inwentarzem grobów z Omdurman Bridge oraz naczyniami z cmentarzyska grupy A w Faras (współczesnemu I dynastii w Egipcie) świadczą, że również w środkowym Sudanie ceramika ta była w tym czasie nadal wytwarzana.

W przypadku morfologii naczyń musimy stwierdzić, że większość kształtów środkowosudańskich naczyń neolitycznych była równie popularna w innych kulturach ościennych. Dotyczy to zwłaszcza pojemników o konturach US i RS i okrągłym przekroju poziomym, które są w związku z tym szczególnie nieprzydatne przy badaniu związków interkulturowych.

Większe możliwości porównawcze stwarzają naczynia o bardziej zróżnicowanej bądź charakterystycznej morfologii. Wiele z nich wykazuje związki z naczyniami znanymi z terenu Egiptu. Szczególnie dużo podobieństwa znajdujemy

w kulturze Badari. Płytkie misy o elipsoidalnym przekroju poziomym, znane z nekropoli w Shaheinab, są bardzo zbliżone do form znanych z tej kultury, w dodatku mają dekorację o bardzo zbliżonym charakterze, mimo iż tworzy ją inny wątek zdobniczy (por. Arkell 1953: pl. 41.2; Baumgartel 1955: fig. 39.3). Z kulturą badaryjską wiąże środkowy Sudan także puchary kielichowate. Również nieduże naczynia o słabo wyodrębnionych szyjkach, znane z cmentarzyska w Shaheinab, znajdują odpowiedniki nie tylko w kulturze Badari, ale i w Nagada II (Krzyżaniak 1977: pl. 12–13, 44.35). Pucharki cylindryczne, znane z takich nekropoli środkowego Sudanu, jak Kadada, Shaheinab i Ghaba czy Kadero, również możemy spotkać w kulturze Badari (por. Krzyżaniak 1977, pl. 11–12). W obu kulturach jednakże są to formy dość rzadkie.

Nie widzimy natomiast nawiązania do form badaryjskich na późnoneolitycznym („protodynastycznym”) cmentarzysku w Omdurman Bridge. Podobnie jak na pozostałych stanowiskach o takim datowaniu względnym, widzimy tu bliskie nawiązania do grupy A. Jedno z naczyń jest niemal identyczne ze znalezionym na cmentarzysku grupy A w Faras (Arkell 1949: 104). Podobieństwa te dotyczą zarówno kształtu naczynia (RS o nisko umieszczonym załomie naczynia), technologii (czerwonej, marszczonej powierzchni zewnętrznej i czarnego wnętrza), jak i dekoracji wylewu (IIIHb). Cmentarzysko grupy A, na którym znaleziono naczynie tego typu, datowane jest na okres ekspansji I Dynastii w czasach panowania Dżera i Dżeta (ok. 3000 p.n.e.). Powyższe dane sugerują, że groby z Omdurman Bridge są młodsze od znanych z Kadada, Shaheinab, Geili czy Ghaba.

Najwięcej danych dotyczących relacji interkulturowych dostarcza zwykle dekoracja naczyń. Ten element wytwórczości garncarskiej najłatwiej ulegał dyfuzji, gdyż wprowadzenie nowych wątków zdobniczych wywoływało zapewne mniejsze opory ze strony wytwórców i odbiorców aniżeli zmiana procesu technologicznego czy wprowadzenie nowych form, uwarunkowanych zwykle czynnikami gospodarczymi czy społecznymi. Z drugiej strony jednak zdobnictwo naczyń stanowiło wyraźny element identyfikacji kulturowej określający odrębność poszczególnych społeczeństw. Należy również pamiętać, że wiele prostych wątków zdobniczych mogło być wynalezionych niezależnie od siebie i podobieństwa w tym względzie nie zawsze muszą świadczyć, że istniały zawiązki pomiędzy tymi grupami.

Do często obserwowanych zjawisk na neolitycznej ceramice środkowego Sudanu było dekorowanie wylewów. Zabieg ten, powszechny w środkowym Sudanie, często stosowano również w innych kulturach. Zwykle są to proste wzory, które mogły powstać niezależnie od siebie. Ceramika sudańska charakteryzuje się jed-

nakże największym chyba bogactwem różnych wątków. Uwagę naszą chcielibyśmy zwrócić głównie na brzegi zdobione delikatnym zygzakiem ciągłej linii. Wzór ten, znany już przez mieszkańców osad w Kadero i Shaheinab, większą popularność zdobył na ceramice znanej z cmentarzysk w Shaheinab czy Kadada. Jedynie na stanowiskach o starszej chronologii mamy do czynienia z bardziej złożonymi wzorami, gdzie na wylewie nakładano na zygzak gęsty – zygzak rzadki (IB). Tego samego rodzaju zdobienia znane są z wczesnej fazy kultury Nagada II (Arkell 1953a: fig. 2). Ze względu na złożoność tych ornamentów mało prawdopodobne wydaje się, że zostały wynalezione niezależnie. A.J. Arkell (1953a) uważa, że zarówno idea tego rodzaju zdobień, jak i czarna ceramika zdobiona ornamentami geometrycznymi (INS6), przybyły do Egiptu z południa, najprawdopodobniej ze środkowego Sudanu. Występowanie tej ceramiki nad Nilem pozwala przypuszczać, że schyłek fazy, którą reprezentują osady w Kadero i Shaheinab, poprzedzał fazę Nagada II, a inwentarze stanowisk późnoneolitycznych („protodynastycznych”) były wobec niej współczesne.

Interesujące jest porównanie materiałów ze środkowego Sudanu z sekwencją pojawiania się różnych typów dekoracji na ceramice z północnej Nubii. Na podstawie seriacji i dat radiowęglowych materiał został podzielony na cztery fazy, a w ich obrębie – z uwagi na kolejność występowania poszczególnych typów dekoracji. W ten sposób podjęto próbę ustalenia sekwencji chronologicznej: Kadero, Kadada, Shaheinab (cmentarzysko), Omdurman Bridge (Gatto 2002).